

Адсаматычныя другасныя намінацыі ў мове і маўленні

Адсаматычныя пераасэнсаванні ўключаюцца ў агульную мадэль па вонкавым падабенстве і прасторавай сумежнасці, ажыццяўляюцца ў кірунку ад назваў частак цела жывёл і чалавечага арганізма на разнастайныя прадметы, канструкцыі, дэталі і механізмы. У залежнасці ад крыніцы матывацыі вылучаецца некалькі тыпаў адсаматычных найменняў:

- а) саманімічныя – найменні частак цела чалавечага арганізма (грэч. *soma* ‘цела’);
- б) астэанімічныя – найменні костак чалавечага цела і іх злучэнняў (грэч. *osteon* ‘костка’);
- в) спланхнанімічныя – найменні ўнутраных органаў чалавечага арганізма (грэч. *splanchna* ‘вантробы’);
- г) ангіянімічныя – найменні крывяноснай сістэмы чалавечага арганізма (грэч. *angeion* ‘сасуд’).

Адсаматычныя найменні носяць у асноўным метафарычны характар, хаця не выключана іх ускладненне прычына-выніковымі, часавымі, метралагічнымі, сінекдахічнымі і іншымі асацыяцыямі. Метафарычныя пераўтварэнні зыходнага партытыва зазначаны на падабенстве формы ці якіх-небудзь канструкцыйных асаблівасцей дэнататаў, іх размешчанасці ў прасторы, прызначэнні і іншых прыметах. Напрыклад, полісемант **барада** ў сучаснай беларускай мове мае наступныя значэнні: ‘валасяное покрыва ніжняй часткі твару’; ‘пучок доўгіх валасоў ці пер’я ля шыі і на грудзях у некаторых жывёл і птушак’; ‘касміль недапрадзенай кудзелі льну, воўны’; ‘невялікі куцік жыта, пакінуты пры дажынках’; ‘зблытаныя ніткі, лёска і інш.’; ‘усё калматае, доўгае, зарослае, што нагадвае бароду’ (*барада саломы, моху; сівыя бароды імшэлых камлёў; праменьняў казытлівыя бароды*).

З улікам гэматычнай прыналежнасці зыходнага партытыва можна выдзеліць дзве разнавіднасці саматычных мадэлей: 1) **антрапамарфічная**, у якой семантычнае пераасэнсаванне атрымліваюць назвы частак цела чалавека (*калена, носа, палец, плячо, рука, шчака, твар, язык*); 2) **зоанімічная**, семантычнае развіццё ў якой зыходзіць з назваў частак цела жывёлы (*грыва, грэбень, дзюба, клык, крыло, лапа, лыч, пашча, пярэ, рыла, хвост, хобат*). Абедзве разнавіднасці характарызуюцца даволі рэгулярнай ступенню полісемантычнасці. У многіх выпадках адно і тое ж слова (па прычыне адсутнасці дыферэнцыяцыі па лініі «прыналежнасць да чалавека – прыналежнасць да жывёлы») уваходзіць у якасці зыходнай адзінкі як у першую, так і другую разнавіднасці (*барада, вусы, вуха, вока, горла, зуб, нос, шыя*).

Нязначная частка саматызмаў з’яўляецца двухчленнай, характарызуецца нешырокім семантычным дыяпазомам, абмяжоўваючыся пераносам з назвы часткі цела жывёлы **толькі** на назву часткі цела чалавека (зрэдку наадварот). Такім саматызмам уласцівы яркая вобразнасць, эмацыянальная насычанасць з адценнем фамільярнасці, уніжальнасці,

грубасці, параўн.: *морда, хрпа* ‘пярэдняя частка галавы ў жывёлы → твар чалавека’, *лыч, рыла* ‘пярэдняя выцягнутая частка галавы ў некаторых жывёл → твар’, *пыса* ‘ніжняя частка галавы (з губамі і ноздрамі) у жывёл – твар’, *пашча* ‘рот звера, рыбы → вялікі і непрыгожы рот чалавека’, *капыт* ‘капыт у некаторых млекакормячых → нага чалавека’, *клюшня* ‘канечная частка ножкі рака, якая нагадвае клешчы → рука’: *Вочы ў яго заблішчалі, як у ката, а тоўстая морда расплылася ад агіднай ухмылкі.* (І.Шамякін); *Я з размаху чарахнуў яму наском бота пад самую хрпу.* (Я.Брыль); *У іх сёння з-пад лагодных твараў Ільсняца сыта гладкія лычы.* (А.Звонак); *Носам чмыхнула Хаўроння, Адварнула рыла, Рада тым, што дзівака Лоўка абхітрыла.* (А.Дзеружынскі); *Пан Капіца пысу пры лучыне голиць.* (А.Бажко); *І сала і хлеб прападалі ў пашчы Касперыча.* (Я.Колас); *А то я. Але чаго ж ты тут сваімі капытамі грыбы збіваеш?* (А.Бажко); *«Клюшні навывраць бы табе, каб ведаў, з кім справу маеш», – нібы спакойна, але гідліва кажэ лягаш-здравіла.* (А.Ветэх).

Саматычныя пераасэнсаванні ў літаратурнай мове характарызуюцца полідэнататыўнасцю, і метавіта таму ў дэфініцыйных слоўнікавых артыкулах даволі часта прыводзяцца азначэнні тыпу ‘*пра ў ё тое, што нагадвае...*’, ‘*частка чаго-небудзь, падобная да...*’ і інш. У якасці канкрэтызатараў такіх абагульненых азначэнняў часцей за ўсё выступаюць тэхнічныя, тэрміналагічныя, спецыялізаваныя і наменклатурныя ЛСВ, якія дэталізуюць, канкрэтызуюць, удакладняюць змест шырокага інварыянтнага ЛСВ. Праілюструем гэта некаторымі прыкладамі (Гл. табл. 5.1.1):

Табліца 5.1.1 – Адсаматычныя другасныя ЛСВ

Партытывы	Пераносныя ЛСВ
<i>Вусы</i>	‘ніткападобныя атожылкі на лістах, сцёблах некаторых раслін’ (<i>вусы ячменю, дзелазы</i>); ‘органы нюху і дотыку ў выглядзе прыдаткаў на галаве ў членістаногіх жывёл’.
<i>Вуха</i>	‘прыстасаванне ў розных прадметах для больш зручнага карыстання (гал’ёму, вешання, пераноскі і інш.)’; ‘бакавая адкідная частка шапкі, якая закрывае вушную ракавіну’.
<i>Горла</i>	‘верхняя звужаная частка пасудзіны, зброі і інш.’ (<i>горла бутэлькі; горла гарматы</i>); ‘вузкі выхад з заліва, вусце’.
<i>Грыва</i>	‘прадаўгаватае ўзвышша, парослае лесам, травой’; ‘тое, што нагадвае доўгія распушчаныя валасы (<i>грыва травы; грыва полымя; грыва выбуху; грыва туману; грыва завеі</i>).
<i>Дзюба</i>	‘тонкі востры канец чаго-небудзь’ (<i>дзюба чайніка; дзюба вежавага крана; дзюба ракет</i>).
<i>Зуб</i>	‘востры выступ на інструменце, прыладзе працы, частцы машыны і інш.’ (<i>зубы ў граблях, вілах, баране</i>).
<i>Лыч</i>	‘тое, што сабой нагадвае лыч’ (<i>лыч забойнай машыны; лычы гарбузоў</i>).
<i>Нага</i>	‘апора, ніжняя частка мэблі, пабудовы, механізмаў’; ‘ніжняя частка грыба, дрэва’.
<i>Нос</i>	‘пярэдняя частка судна, лодкі, самалёта і пад.’; ‘выступаючая перадняя частка якога-небудзь прадмета’ (<i>нос чайніка; нос пясчанай касы; нос сякеры</i>); ‘пярэдняя частка абутку’.

<i>Палец</i>	‘замацаваная дэталё ў выглядзе акруглага стрыжня ў машынах, механізмах і пад.’ (<i>поршневы палец; палец шатуна</i>).
<i>Плячо</i>	‘частка рычага ад пункта апоры да пункта прыкладання сілы’; ‘частка прадмета або ўчастак чаго-небудзь, размешчаны пад вуглом да яго асноўнай часткі’ (<i>плячо бастыёна</i>); ‘тое, што па форме нагадвае плячо’ (<i>бярозак бялюткія плечы; плечы хацінаў; плечы гор</i>).
<i>Рог</i>	‘пасудзіна для піцця ў форме рога’; ‘музычны або сігнальны інструмент у выглядзе рога’; ‘востры загнуты канец чаго-небудзь’ (<i>рог пячнх вілак; рог месяца-маладзіка</i>).
<i>Сквіца</i>	‘дэталё механізма, якая служыць для захоплівання, раздрабнення, разразання чаго-небудзь’ (<i>сквіца экскаватара; машына з магутнымі сквіцамі</i>).
<i>Спіна</i>	‘тое, што нагадвае спіну’ (<i>спіна пагорка; спіна валуна; спіны стрэх; вясёлкі цёплая спіна</i>).
<i>Ступня</i>	‘гусеніца машыны’.
<i>Хобат</i>	‘частка механізмаў, машын, якая па форме нагадвае хобат жывёлы’ (<i>хобат лябёдка, крана</i>); ‘задняя падоўжаная частка лафета артылерыйскай гарматы’.
<i>Хрыбет</i>	‘верхні край чаго-небудзь’ (<i>хрыбет хвалі; хрыбет страхі</i>); ‘горны ланцуг’.
<i>Шыя</i>	‘тое, што сваім знешнім выглядом, формай нагадвае гэту частку цела’ (<i>шыя гарлача; шыя мухамора; шыя пад’ёмнага крана; шыя ракеты</i>).
<i>Язык</i>	‘металічны стрыжань у звоне, які ўтварае гук ударамі аб сценкі’; ‘што-небудзь прадаўгаватае, выцягнутае, па форме падобнае на язык’ (<i>язык польмя; языкі сумётаў; цьмяныя языкі пражэктараў</i>).

Многія партытывы развіваюць пераносныя ЛСВ у кірунку батанічнай наменклатуры, звязанай з атачымлівым саматызмаў са стваламі, галінкамі дрэў, лістамі і сцяблінамі раслін, пялёсткамі і інш. Такія саматычныя метафары, як правіла, з’яўляюцца прыналежнасцю ідыястылю таго ці іншага пісьменніка, параўн.: *рукі галін* (А.Салтук), *бярозаў зялёныя рукі* (Н.Арсеннева), *рукі дрэў* (М.Пазнякоў), *пальцы жоўтых кляновых лістоў* (У.Дубоўка), *вулазатыя пальцы* сукоў (М.Танк), *верасу чуйныя пальцы* (Я.Янішчыш), *ляцярня клёна* (Р.Барадулін), *дрымучыя лапы* хвояў (М.Танк), *разложыстыя лапы* дрэў (Х.Жычка), *кіпцюры* сукоў дуба (К.Цвірка), *стан зялёных гарбаў* (П.Трус), *стан бярозы* (М.Лужанін), *бровы хвоек* (В.Матэвушаў), *строгія бровы сосен* (Л.Геніюш), *нахмураныя бровы даспелага жыта* (Р.Барадулін), *вейкі рамонкі* (І.Маркевіч), *вейкі рамонкаў белых* (У.Скарынкін), *ціхія вейкі* дзікай кветкі (Л.Дайнека), *доўгія, светлыя вейкі іржышча* (У.Лісіцын), *наvekі лілій* (Р.Барадулін).

Шырокая семантычная парадыгма адзначаецца ў субстантыва *вока*, метафарычныя аказіянальныя ЛСВ якога пашыраюцца на сферу такіх тэматычных груп, як кветкі, зоркі, шкло вакна, шкельца святлафора і інш. (Гл. табл. 5.1.2)

Табліца 5.1.2 – Сэнсавая структура полісеманта *вока*

Першасны ЛСВ	Прыклады другасных ЛСВ
‘кветка ці яе	<i>У рамонкаў круглыя вочы.</i> (А.Разанаў); <i>А кветкі заплюшчылі ясныя</i>

сярэдняя частка, ад якой растуць пялёсткі'	<i>вочы I стан выгінаюць танютка-пахілы. (Л.Сіманёнак); Сінеюць валошак вочы, і жмурыцца жоўты сончык, і белы гарыць рамонак. (А.Русецкі); Прачнеца ў звонкім лесе кветка-сон, Расплюшчыць вочы сіняя пралеска. (С.Блатун).</i>
'зорка'	<i>Вочы зырчастыя зор і планет. Водсветам болю, зарывам дня Сёння асмужаны вечны сусвет. (М.Мятліцкі); Летняе неба, здавалася, ніжэй звесілася над зямлёй і ўзіралася ў яе тысячамі бліскучых вачэй. (Я.Колас).</i>
'шкло ў акне'	<i>Крык учарнелы ляціць праз пустэльную вулку, праз празрыстыя вочы вокнаў (А.Дэбіш); Ноч абмыла пяшчотаю парнай камяніцы і вочы вокан (Н.Арсеннева); Хата вачмі пустымі Глядзіць у халодны студзень (А.Пісьмянкоў).</i>
'шкельца ў святлафоры, ліхтары'	<i>О, гэта ноч!.. Стамляюцца, змяняюцца сляпыя вочы вечных святлафораў. (Т.Спач); А [святлафор] чырвоным вокам Мільгаў няведама каму. (А.Пісьмянкоў); Санлівым вокам хмурыцца ліхтар На шыльду крамніка, на строй нязвычайных літар. (П.Панчанка).</i>
'тое, што кідкімі кропкамі выдзяляецца на агульным фоне'	<i>Зямля з блакітнымі вачамі – Святло азёр, пратор дугоў! (Э.Агняцвет); I светлыя вочы азёр зацягвала цінай і раскэй. (Б.Гардзей); Скінеш камень з плячэй, Калі ўявіцца... бляск азёрных зачэй. (М.Лужанін); Азёры – вочы зямлі. (У.Караткевіч); Крыніцы – вочы ўсёй зямлі. (П.Броўка); Зялёнае вока саржалі, і сакі густое брыво... (К.Камейша); I там, і сям чародкія сталі [пралескі], I ў захапленні, што жывуць, Бы вочы сінія крамлін, Усіх, усіх К сабе завуць. (К.Кірэенка); I вочы рэклам загарэліся. (Р.Барадулін); Бессаромныя вочы гарадской цішыні не на вачых лямп дыяменты-агні. (П.Шруб); Люблю... вочы смельчарніц. (Г.Дашкевіч).</i>

На вонкавым падабенстве заснаваны метафарычныя ЛСВ полісеманта *жывот, лыч*, зафіксаваныя ў некаторых творах беларускіх пісьменнікаў: *За дзень жываты ўгрэлі ў чымлых барознах дыні. (Р.Барадулін); Гарбуз свой выкасаў жыбот і на прыгрэбцы грэе. (В.Вітка); Драбіны былі высланы саломаю, і вулей ляжаў, як пан у вагоне першага класа, жыватом угару. (Я.Колас); Лычамі расхінуўшы зяленіва заслон, Загараюць гарбузы з гуркамі. (М.Танк).*

У структуры аказіянальных ЛСВ полісемантаў *клык, ікол* паралельна з семай 'знейняе падабенства' актуалізуецца сема 'вастрыня', параўн.: *Завіруха шчэрыцца халоднымі клыкамі, Снегам замятае свежы свет. (С.Грахоўскі); Агонь чырвонымі клыкамі Грызе разбіты Ваўкавыск. (П.Панчанка); Блішчэў наўзбоч Штыка даўжэзны клык. (В.Макарэвіч); Аер іклы зноў зялёныя ашчэрыў. (Р.Барадулін); Іклы каўша адпаліраваны да люстэркавага бляску і зырка зіхацяць на сонцы. (А.Савіцкі).*

Большасць саматызмаў характарызуецца вялікай колькасцю ЛСВ, якія аб'ядноўваюцца ў структурах полісемантаў рознымі матывавальнымі прыметамі і ствараюць, як правіла, некалькі сэнсавых цэнтраў. Колькасць такіх цэнтраў знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад колькасці матывавальных прымет, злучаючых зыходныя і вытворныя ЛСВ, ад накірунку сэнсавага развіцця ЛСВ, характару іх змястоўных сувязей і тэматычнай прыналежнасці. Так, у семантычнай структуры полісеманта

калена вылучаюцца наступныя ЛСВ: ‘частка нагі, дзе злучаюцца бядровая і галёначная косці’; ‘частка чаго-небудзь сагнутага, непрамога ад аднаго згібу або павароту да другога’ (*калена ракі, калена дарогі*); ‘асобнае зв’язно, частка чаго-небудзь (*калена ў жалезнай трубе; бярозы пераламіліся на шмат каленаў*)’; ‘асобнае адметнае месца ў спевах птушак’; ‘фігура ў танцы, скоках’; ‘пакаленне ў радаслоўнай’. ЛСВ полісеманта *калена* ў большасці выпадкаў звязаны па вонкавым падабенстве і прымеце сучлянення, здольнасці выступаць у функцыі злучальнай часткі чаго-небудзь. У генетычным плане агульнаславянскае *калена* ‘сустаў нагі’ з’яўляецца вытворным ад *калена* ‘род, пакаленне’ [Трубачев 1959, с. 149–163; Шульга 1984, с. 18–28]. У сучаснай літаратурнай мове і гаворках зыходны ЛСВ ‘род, пакаленне’ заняў у семантычнай структуры перыферыйнай становішча па прычыне паралельнага суіснавання двух назваў (*калена і пакаленне*) і канвенцыйнай замацаванасці апошняй.

Лексема *галава* з’яўляецца даволі полісемантычным саматызмам, у якім адлюстроўваецца шырокі і мнагагранны змест, звязаны з актуалізацыяй такіх прымет, як ‘разумовая здольнасць’, ‘галоўны жыццёва неабходны орган’, ‘круглая форма’, ‘размяшчэнне зверху ці зверху і збоку’, ‘вонкавае падабенства’. У розных кантэкставых акружэннях рэалізуецца некалькі разнавіднасцей другасных ЛСВ гэтага полісеманта.

1. Зыходны ЛСВ ‘верхняя частка цела чалавека, верхняя або пярэдняя частка цела жывёліны, якая заключае ў сабе мозг’:

Метафарычная разнавіднасць:

2. ‘Пярэдняя частка, пачаток чаго-небудзь’: *На былым школьным двары ішло пастраенне. У галаве клоны стаялі партызаны.* (М.Гіль); *Толькі галава калоны ўзбралася на горку – гранаты, шрапнелі, крах-бух.* (М.Гарэцкі); *Тыя, што ў галаве чаргі, трымаюцца сваіх месц.* (Л.Прокша).

3. ‘Купал сабора’: *Над новым памосткам зіхціць раницой Успення сабор залатой галавой.* (А.Вялюгін); *Сафія летняя ў гуморы: Увіты лозамі парог. І галава яе сабора – Над лабірынтамі дарог.* (Я.Янішчыц); *Вежы касцёлаў у лебга глядзяць, цэркваў блішчаць залатыя галовы.* (Н.Арсеннева).

4. ‘Вершаліна дрэва’: *Сосны грозна ківаюць галовамі.* (Ю.Свірка); *Хвоі з хрыпаватым стогнам хіліліся зялёнавалосай аснежанай галавой.* (К.Крапіва); *Новы дом, а над ім каміны на страсе Дуб зялёнай накрыву галавою.* (П.Глебка).

5. ‘Верхняя частка гары, вяршыні’: *Туман праваліўся ў пашчу далін, Вяршыням прыкрыўшы галовы.* (Ю.Свірка).

6. ‘Пладаносная частка сланечніку’: *Сланечнік галаву цяжкую праз частакол прасунуў.* (Р.Барадулін); *Удзень закаханы сланечнік стаіць галаву апусціўшы і вочы...* (А.Гуцаў); *Сланечнік са скручанай галавой.* (П.Шруб); *І на сцэжку з-за плота сланечнік Нізка звесіў сваю галаву.* (М.Башлакоў).

7. ‘Насенная частка раслін’: *Трава пажоўклая схілілася да долу І галавы сваёй не можа прыпадняць.* (П.Глебка); *Цяжкія галовы схіляюць Да самай зямлі каласы.* (П.Панчанка); *Ціха калоссі, схіліўшы галовы, Шэпчуць у межах палёў.* (Я.Колас).

8. ‘Акруглая частка плода грушы’: *У жнівень акрэшыя грушы пазвісали галовамі ніц.* (А.Гуцаў).

9. ‘Харчовы прадукт у форме шара, конуса’: *Галава сыру.*

Метанімічная разнавіднасць:

10. ‘Розум, свядомасць, развага’: *Едзь і вучыся. У цябе ж і галава не абы-якая, у цябе заўсёды быў вялікі палёт. Ты ж і паэт і пісьменьнік...* (К.Акула); *Зараз жа вазьмі! Праштудзіруй!.. От - галава! От - розум!* (І.Мележ).

11. ‘Адзінка падліку жывёлы’: *Сотні галоў цялят размесцяцца ў новым жыццёлагадоўчым комплексе.* (В.Старычонок).

Сінекдахічная разнавіднасць:

12. ‘Кіраўнік, начальнік’ *Ягоны школьны таварыш цяпер галава раёна.* (К.Травень). *Ты ж – гаспадар, як кажуць, галава.* (С.Далідовіч)

13. ‘Чалавек вялікага розуму’: *Складна ўмеў пісаць. Вот чалавек быў! Галава!* (М.Сяднёў); *О, гэта галава, разумная галава! Многі пра яго чуў і рад быў бы пазнаёміцца з ім асабіста* (А.Мальдзіс).

14. ‘Пра чалавека як носьбіта якіх-небудзь уласцівасцей, якасцей’: *Букрэй быў вядомы ў батальёне як адважная, смелая, камбінатарская галава.* (Я.Колас).

15. ‘Пра нездагадлівага, някемлівага чалавека’: *«Вот галава, – крыва засмяўся і выйшаў з сяней Корсак – Гаспадыш няведама што».* (В.Адамчык).

Сэнсавую структуру полісеманта *галава* можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 5.1.1.

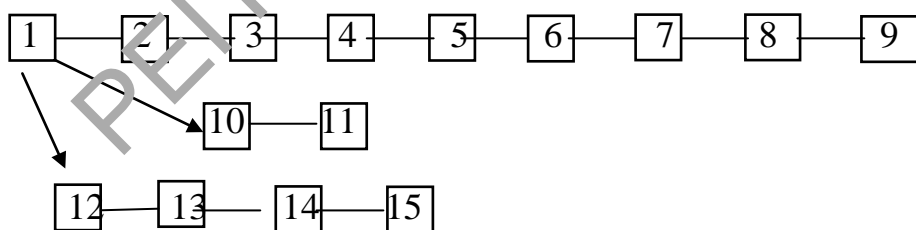

Схема 5.1.1 – Сэнсавая структура полісеманта *галава*

Дэмініутыўная форма *галоўка* ў пэўнай ступені паўтарае семантыку зыходнай адзінкі, удакладняючы і распаўсюджваючы яе змест на іншыя другасныя ЛСВ:

‘пярэдня частка саней’: *Антон пастукаў пугаўём па галоўках саней.* (М.Ракітны). *Грамабой пастукувае па галоўцы полаза.* (К.Крапіва);

‘вершаліна дрэва’: *Праз шчыліны Уздыбленай панелі Прабіліся Галоўкі клёнаў залатых.* (А.Пысін);

‘шарападобнае або прадаўгаватае суквецце расліны’: *Паказала сінюю галоўку пралеска, а над полем завёў песню жаваранак.* (Л.Арабей); *Падол паркалёвай спадніцы чапляецца за траву, за буйныя галоўкі палявых рамонкаў.* (М.Ракітны); *З густога лесу жыта вытыркалі ўперад сінія галоўкі валошкі.* (Ц.Гартны); *З рукава рэчкі, падхопленая струменем, плыла некім сарваная галоўка лілеі.* (М.Арочка);

‘насенная частка раслін’: *Адцвіў ды надзеў Лён галоўкі на сябе...* (Я.Купала); *Зайцы гойсалі па балоце і згрызалі галоўкі сухой травы, з якіх на снег высыпалася насенне.* (І.Пташнікаў);

‘шапка грыба’: *Непадалёк пад сасонкай тырчэлі з моху яшчэ два [баравікі]... з цёмна-карычневымі галоўкамі.* (А.Варановіч); *Гляджу: у мох рабы, У верасы высокія Зашыліся грыбы – Галоўкі не высоўваюць.* (М.Маляўка);

‘клубень цыбулі’: *А часцей балявалі у торбе З хлебам соль ды галоўка цыбулі.* (М.Калачынскі); *На стале ўжо стаіць бутэлька гарэлка, ляжаць белыя галоўкі цыбулі з доўгім зялёным пер’ем.* (У.Паўлаў);

‘качан капусты’: *Сама зямля без гною тлуста, І надта родзіцца капуста: З вядро галоўкі вырастаюць.* (Я.Колас); *Рыгоравы вочы лавілі тоўстыя галоўкі капусты, жоўтыя ды чырвоныя-зялёныя гарбузы.* (Ц.Гартны);

‘патоўшчаная канцавая частка чага-небудзь’: *Там жа, у кусце, ужо стаяла бутэлька з сарванай бляшанкай галоўкаю.* (А.Жук); *Галоўкі загнаных у дрэва жалезных цвікоў утвараюць звілістыя лініі тонкага арнаменту.* (В.Вольскі); *Рыпнулі намёрзлыя, з белымі галоўкамі цвікоў дзверы – зайшоў у хату бацька.* (Г.Далідовіч); *Не запішацца зноўку Сябар на плёнцы такой, І мікрафона галоўку Я прыкрываю рукой.* (М.Маляўка);

‘пярэдня частка ботаў, якая пакрывае пальцы і верхнюю частку ступні’: *У ботах галоўкі з траскучай карабацістай скуры.* (І.Навуменка).

Анімістычная мадэль семантычных пераасэнсаванняў «частка цела жывёлы → градымет, канструкцыя, механізм» у структурных адносінах не адрозніваецца ад антрапанімічнай. Семантычныя парадыгмы прадстаўнікоў такой мадэлі, як правіла, даволі шырокія. Так, у полісеманта *лапа* ў літаратурнай мове налічваецца 8 ЛСВ: 1) ‘ступня або ўся нага ў некаторых жывёл і птушак’; 2) ‘рука ці нага чалавека (звычайна вялікая)’; 3) ‘расплюшчаны і загнуты канец у некаторых інструментах для выдзірання цвікоў’; 4) ‘інструмент, прыстасаванне з такім канцом’; 5) ‘шып, паз на канцы бервяна’; 6) *уст.* ‘лінейка, якой білі па далоні ў дарэвалюцыйнай школе’; 7) *уст.* ‘лінейка, якой білі’; 8) ‘галіна хвойнага дрэва’. Семантычны дыяпазон гэтага полісеманта пашыраюць дыялектныя і індывідуальна-аўтарскія ЛСВ, якія з’яўляюцца канкрэтызатарамі агульнага ЛСВ ‘тое, што па форме нагадвае лапу’: 9) *брэсц., бяроз.* ‘ножка ў мэблі, розных прыстасаваннях’ (СП; БДС); 10) *лях., ганц., свісл., сл.* ‘ручка плуга, сахі’ (СП; БДС; ЖНС); 11) *маз.* ‘понаж’ (БДС); 12) *раг., ветк., жлоб.* ‘частка панажа’ (МСГ; ЛП); 13) *красн.* ‘камплэкт панажоў у кроснах’ (Бяльк.); 14) *малар.* ‘частка самапрадкі’ (ЛП); 15) *тур.* ‘сошка над вогнішчам для падвешвання

кацялка' (ТС); 16) тур. 'лопасць у якары' (ТС); 17) тур. 'шавецкая прылада' (ТС); 18) тур., чач., жлоб., ельск. 'прылада для выцягвання цвікоў' (ТС; МСГ); 19) в.-дзв. 'прылада, якой абдзіралі галоўкі лёну' (БДС); 20) стол., тур. 'латка' (ТС; ДСБ); 21) тур. 'бакавы карань дрэва' (ТС); 22) тур. 'нязграбны чалавек' (ТС); 23) 'язык полымя' (М.Лынькоў).

Структурна-семантычнае выражэнне гэтага полісеманта можна пра-
дэманстраваць у выглядзе схемы 5.1.2.

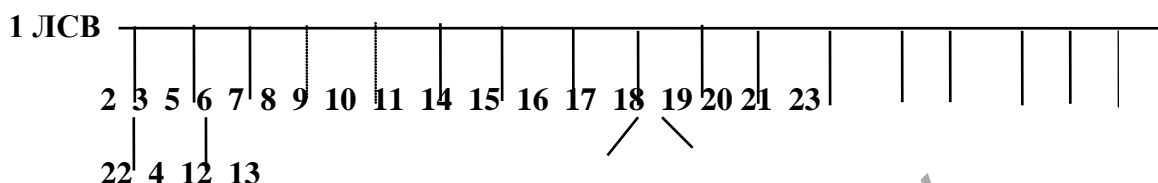

Схема 5.1.2 – Сэнсавая структура полісеманта *лапа*

ЛСВ саматызма *лапа*, як бачна са схемы, суадносяцца паміж сабой па формуле метафарычнага пераносу. Канкрэтызатарамі, дэталізатарамі абагульненага значэння «прыстасаванне з расплюшчаным (загнутым) канцом» з'яўляюцца 17, 18, 19 ЛСВ, што абумоўлена, як ужо адзначалася, асаблівасцямі дыялектнай лексікі – яе імкненнем да семантычнай дыферэнцыяцыі. Паміж 2 і 22 ЛСВ назіраюцца сінекдахічныя адносіны тыпу «частка цела чалавека – чалавек». Сінекдахічным пераасэнсаваннем тыпу «дэталі, прыстасаванне – яго частка» ўскладнены 3 і 4, а таксама 11, 12 і 13 ЛСВ. Зацёмнены сэнсавыя сувязі паміж 1 і 6, 7 ЛСВ, якія можна трактаваць як аманімічныя па прычыне функцыянавання іх у розных сінхронных зрэзах.

Вялікая семантычная парадыгма назіраецца ў полісеманта *хвост*, другасныя ЛСВ якой развіліся ў асноўным па метафарычнай мадэлі: доўгая звільстая паласа дыму, пылу і пад.' (*сівыя хвасты дыму, густы хвост пылу*), 'тое, што па форме і месцаразмяшчэнні нагадвае хвост' (*хвост навальніцы, хвасты комен, хвост хвалі*), 'задняя, канцавая частка самалёта, ракеты і пад.', 'задні, апошні вагон цягніка', 'задняя, канцавая частка чаго-небудзь, што рухаецца (атрада, каравана і пад), 'задняя частка чаргі', 'рад людзей, што рухаецца за кім-, чым-небудзь', 'частка работы, не выкананая ў тэрмін, запазычанасць'. У межы сінекдахічнай мадэлі ўкладваецца другасны ЛСВ 'той, хто высочвае каго-небудзь, шпіёніць за ім': *Вечарам ён ішоў са сваім сябрам па вуліцы. Недалёка ад вакзала яны адчулі хвост.* (І.Новікаў); *Частыя выезды друкара Максіма да сваякоў маглі прыцягнуць за ім хвост.* (А.Якімовіч); *Ніякага хваста за Аленай не было. Можна ісці.* (М.Пятніцкі).

Спецыфікай многіх дыскурсаў з'яўляецца нетрадыцыйнае ўжыванне саматызмаў. Найбольш значную частку такіх індывідуальна-аўтарскіх семантычных новатвораў складаюць кантэксты з саматызмам *крыло*: *Абнылае крыло самоты.* (Р.Барадулін); *І ціха, на крылах самоты, Мкне памяць за ёю услед.* (М.Мятліцкі); *І неба плакала, плыло. Не ўспамінай тугі крыло.*

(М.Шабовіч); *Пад **крыло** чужых **пяшчот** заманіў цянетны вечар.* (К.Камейша); *І матчына мова ў загоне, паранена **веры крыло**.* (М.Пазнякоў); *А ў блакітным юнацтве няшчадна Час ламаў мае **крылы надзей**.* (М.Пазнякоў); *У **крылаў** **забыцця** хапае прагі, У **крылаў** **памяці** слабее ўзмах.* (Р.Барадулін); *Заблудзіла дзяцінства ў тумане, **Маладосці** мільгнула **крыло**.* (Г.Бабарыка); *О, як лёгка ісці, Адчуваючы матчыны рукі, ачуваючы **крылы** юнацтва, Адчуваючы плечы каханай.* (М.Танк); *І на золку жыцця Нарадзіўся палёт юных **крылаў**.* (Д.Пятровіч); *Я на **паэзіі** магутных **крылах** Не раз да зор далёкіх далятаў.* (М.Танк).

Значна радзей выкарыстоўваюцца іншыя саматызмы: *Напльвалі хмары, Гаслі **зрэнке** надзей...* (А.Лойка); *Чаму ж, Кастусь, ад саменькага рання Рвуць **кіпцюры** цяжкага прадчування Маю душу?* (А.Куляшоў); *Дзюба сквапнага бяссоння Наклюеца майго сэрца.* (С.Каробкіна); *Рытм [верш] згубіў, пазбіваў звонкіх рыфм **капыты**.* (А.Куляшоў); *А туман у малацэ Мочыць **вус** абвіслы.* (У.Паўлаў).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ